

Bergsbrunna tegelbruk

KARIN BLENT

Fredagen den 13 april 1984 släcktes ugnen vid Bergsbrunna tegelbruk, för sista gången. Därmed upphörde produktionen vid Uppsalatraktens sista tegelbruk, och en betydelsefull epok i områdets industriella historia var tillända.

Det var på 1860-talet som Uppsala etablerade sig som "tegelbruksstad". Fram till början av 1890-talet anlades ett stort antal tegelbruk, med produktionen inriktad på försäljning, i och omkring staden. En viktig förutsättning för tillkomsten av denna lervaruindustri var Uppsalaslättnens mäktiga lager av guld- och rödbrännande ishavslera. Av betydelse var också järnvägens framdragande. Under 1900-talets början försvann de mindre bruket och driften koncentrerades till färre och större enheter. År 1920 fanns åtta tegelbruk i Uppsalaområdet. Av dessa var sex stycken ännu i drift vid mitten av 1960-talet.

En viktig uppgift för Upplandsmuseet är att samla kunskap om den uppländska lervaruindustrin. Mot bakgrunden av detta genomförde museet en dokumentation av Bergsbrunna tegelbruk inför nedläggningen. Under några dagar i januari och februari 1984 följdes arbetet vid bruket och genom fotografering samt intervjuer med de anställda dokumenterades verksamheten. Ett antal föremål förvärvades också.

Tre generationer tegelbruk

Det tegelbruk som idag står tomt och övergivet i Bergsbrunna, en dryg halvmil sydöst om Uppsala invid järnvägen till Stockholm, är det tredje på platsen. I slutet av 1890-talet anlades det första bruket. Det var en mindre anläggning med en ugn, ett tillverkningshus samt lador för torkning och förvaring av teglet. Man tillverkade mur- och taktegel. Teglet slogs för hand och produktionen utgjorde ca 400 000 tegel per år.

Norra Bergsbrunna tegelbruk, som företaget till en början hette, ägdes 1918 av en grosshandlare, Ivar Holmer, vilken samma år sålde det till AB Byggnadsvaror i Stockholm. Den nye ägaren lät genast företa en om-

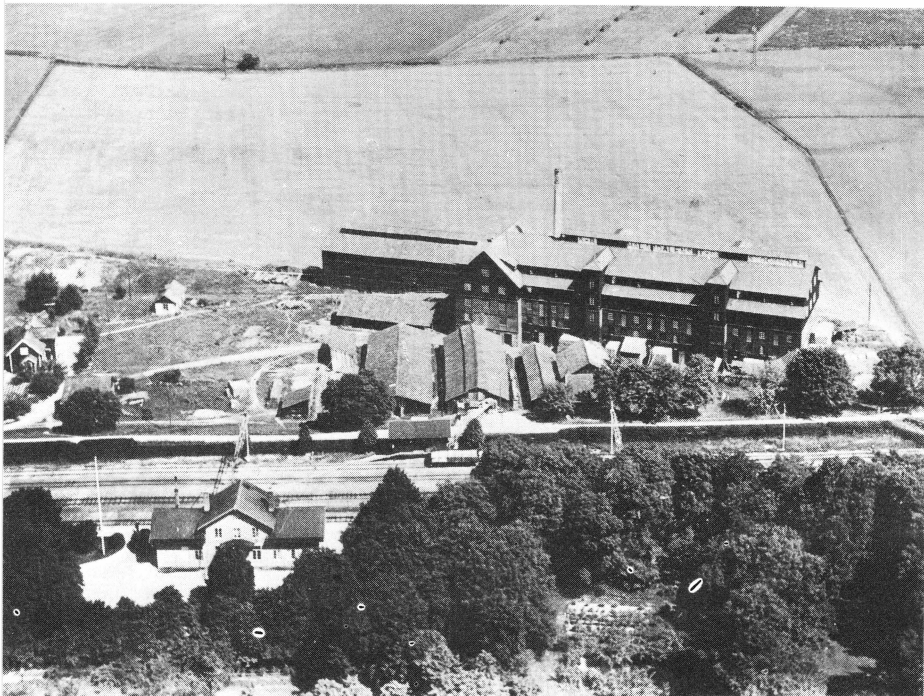

Bild 1. Bergsbrunna gamla tegelbruk. I förgrunden till vänster Bergsbrunna järnvägsstation. Reprofoto.

byggnad och utvidgning av bruket. Presshuset, där leran bearbetades och formades till tegel, samt ugnen utökades och över dessa byggdes fyra våningar för torkning av teglet. Man kunde på så sätt utnyttja värmen från ugnen. Nya maskiner installerades och hela anläggningen elektrifierades. Det nya bruket projekterades av AB Åbjörn Andersson i Svedala, som också levererade maskinerna. Efter ombyggnaden låg tillverkningskapaciteten på ca 3 miljoner tegel per år. Råtegel tillverkningen hade mekaniserats men alltjämt utfördes vissa moment för hand som stapling av teglet i ugnen, sortering, lastning osv. Till en början grävdes också leran för hand, vilket var ett mycket tungt och slitsamt arbete som krävde en stor arbetsstyrka.

Driften var, som vid de flesta andra bruk vid denna tid, säsongsbunden, vilket berodde på frostkänsligheten hos leran.

Tillverkningen pågick från maj till oktober och sköttes av tillfälligt anställd personal. Under höstmånaderna och fram till jul fanns, förutom

tegelmästaren, endast ett fåtal arbetare kvar som arbetade med bränning och sortering. Till bruket hörde en tegelmästarbostad, vilken ännu finns kvar, samt en arbetarbostad med två lägenheter.

I mitten av 1920-talet köptes Bergsbrunna tegelbruk av AB Mälardalens tegelbruk, ett bolag som bildades 1914 genom uppköp av ett stort antal tegelbruk i Mälaronrådet.

Efter andra världskriget ökade byggnadsverksamheten i landet markant, vilket medförde större efterfrågan på tegel. Samtidigt rådde brist på arbetskraft. För att kunna rationalisera driften och öka tillverkningen genomfördes under 1940- och 50-talen en del om- och tillbyggnader vid Bergsbrunna tegelbruk. 1943 byggdes en ny ugn, vilken möjliggjorde tillverkning året om, och sedan AB Mälardalens tegelbruk 1947 köptes upp av KF moderniserades presshuset. Genom dessa åtgärder kunde arbetskraftsbehovet minskas från 50 till 38 man, samtidigt som tillverkningen ökade till ca 5 miljoner tegel per år. Under 1940-talet lades även produktionen om. I stället för murtegel kom tillverkningen att helt inriktas på gult fasadtegel, vilket vid denna tid var mycket populärt.

Den tekniska utvecklingen inom tegelindustrin gick under 1950-talet mot en allt högre mekanisering av driften. En viktig nyhet var tunnelugnen i vilken teglet på vagnar passerade genom ugnen och eldzonen, till skillnad mot ringugnen där istället eldhärden flyttades.

Trots ombyggnaderna av Bergsbrunna tegelbruk var anläggningen i slutet av 1950-talet omodern. 1958–61 byggdes därför ett nytt tegelbruk vid Bergsbrunna, ”21:an”¹, i direkt anslutning till det gamla. Anläggningen liksom maskinerna ritades och konstruerades av AB Mälardalens tegelbruks egna ingenjörer och så gott som samtliga maskiner byggdes vid företagets centralverkstad vid Lina tegelbruk i Södertälje. Bruket var, så när som på tegelsorteringen, helmekaniserat och byggt för kontinuerlig drift med tillverkning även på lördagar och söndagar. Det var utrustat med både tunneltork och tunnelugn och var därmed en av Europas modernaste anläggningar. Arbetsstyrkan hade reducerats till ett tjuvotal man och produktionen ökat till ca 9 miljoner tegel per år.

1. De bruk som tillhörde Ab Mälardalens tegelbruk var numrerade, detta för att underlätta vid bokföring o.dyl. Bergsbrunna tegelbruk räknades som nr 1. När det första nya bruket byggdes fick det nr 2.1, för att kunna skiljas från det gamla bruket. Därav benämndes bruken ”01:an” och ”21:an”.

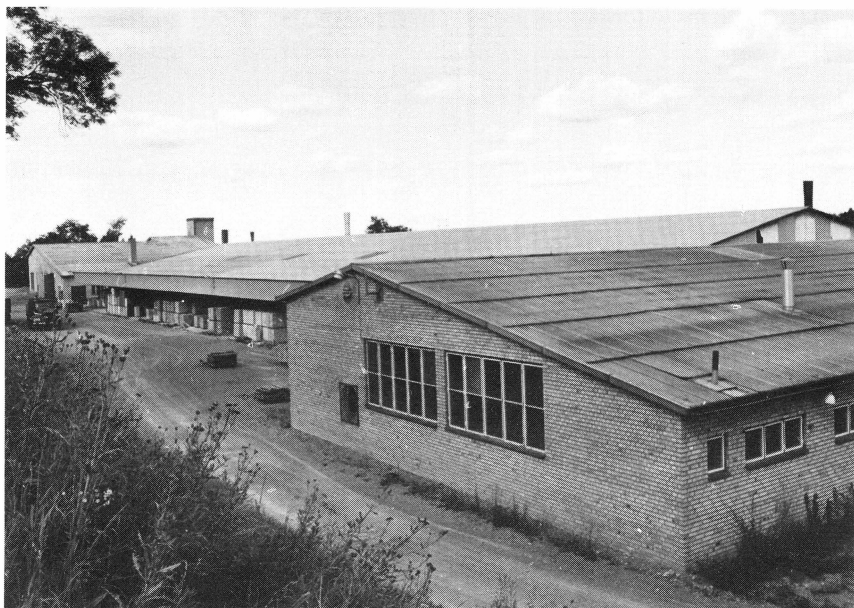

Bild 2. Bergsbrunna nya tegelbruk.

Ganska snart visade det sig dock att kapaciteten i det nya bruket inte räckte till. Under 1960-talet var efterfrågan på fasadtegel mycket stor och vid Bergsbrunna hade man långa leveranstider. Det hände att kunderna tog teglet direkt från ugnen, sorterat och innan det ens hade svalnat. Bara ett år efter det nya bruket stod klart började man därför bygga ytterligare en ny tillverkningslinje vid Bergsbrunna, "31:an". Anläggningen var klar att tas i drift 1966, varefter det gamla bruket revs. På platsen för detta byggdes en stor lagerhall, som band samman de bägge nya tillverkningsenheterna.

Tillverkning av tegel vid Bergsbrunna tegelbruk 1984

Det gula fasadteglet har sedan 1940-talet dominerat tillverkningen vid Bergsbrunna tegelbruk, men vid sidan av detta har man även tillverkat grått, s. k. Greytegel, och gyllengult tegel. Teglet tillverkades som massivtegel och 19-hålstegel med sju olika ytstrukturer, borstat, chamotterat, räfflat, sandat, slätt, spånat och valsat.

31

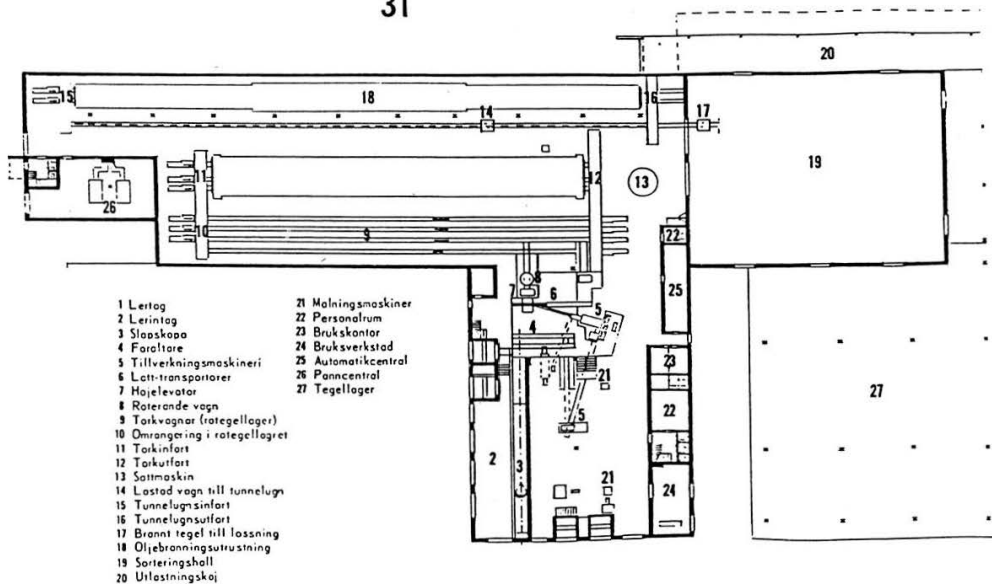

Bild 3. Plan av tillverkningslinje 31.

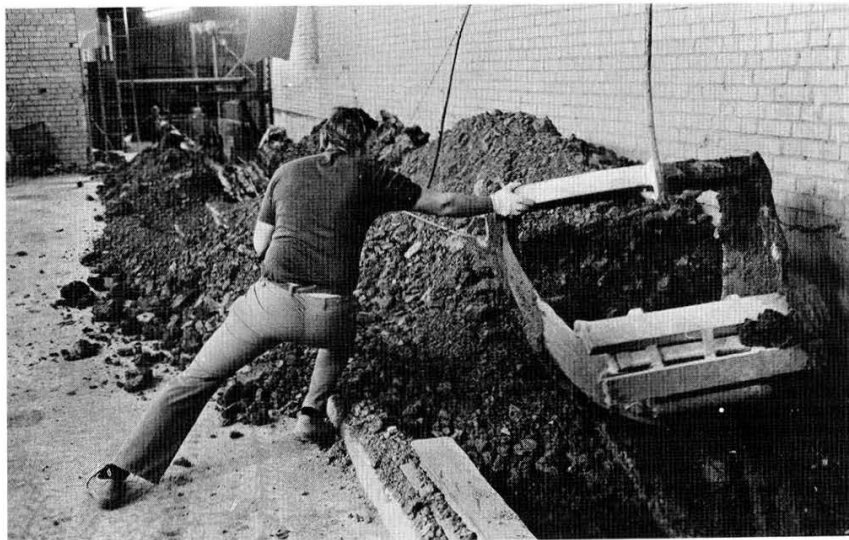

Bild 4. Heikki Eriksson styr släpskopen genom den kompakta leran.

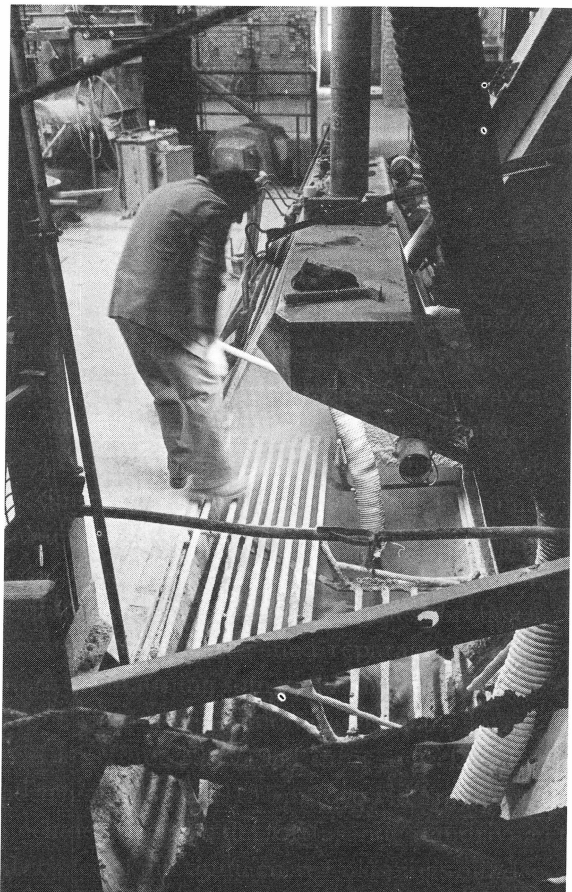

Bild 5. Förältaren
bevakas av Helge
Eriksson.

Den gulbrännande leran hämtades vid Skälby i Vaksala nordöst om Uppsala. Därifrån kördes den direkt in i bruket och tippades i lerrännan. Med hjälp av en *släpskopa* fördes sedan leran fram till *förältaren*, där den blandades med sand och eventuellt torrmjöl eller vatten för att få rätt konsistens. Här tillsattes även mangan och zinkslig vid tillverkning av "Greytegel" resp. gyllengult tegel. Sågspån blandades endast i leran då man framställde massivt tegel.

Bild 6. Valsverket.

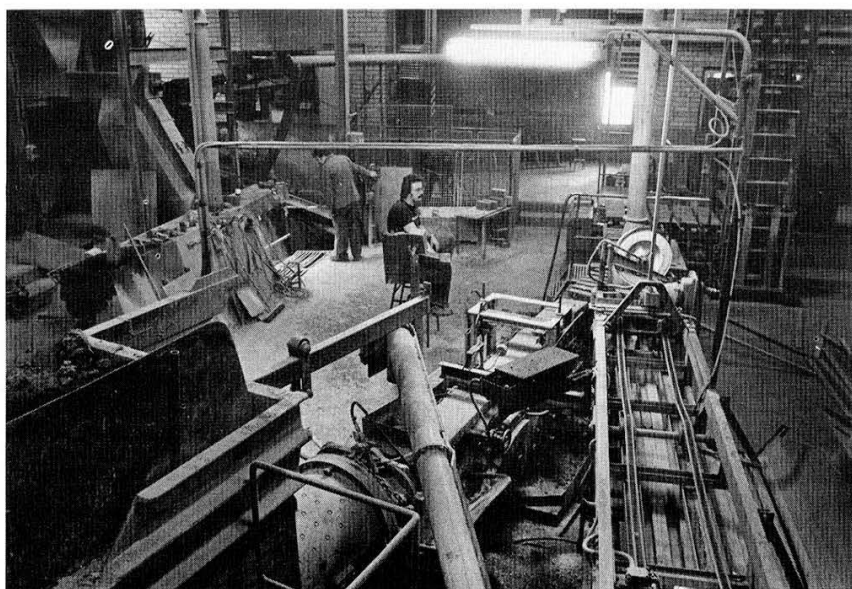

Bild 7. Bevakning av tillverkningsmaskineriet.

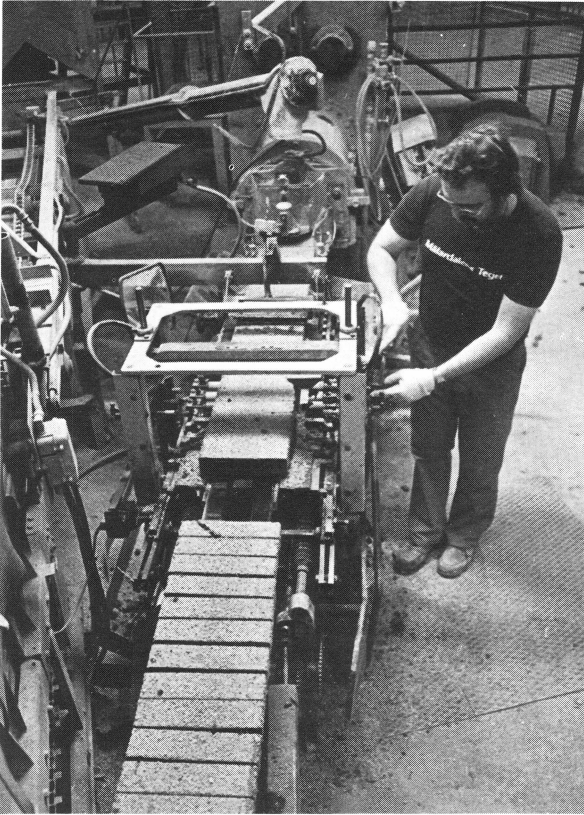

Bild 8. Själva tillskärningen av teglet var ett känsligt moment. Heikki finjusterar ståltrådarna som skär till teglet.

Bild 9. Trassel vid höjelevatorn. Christer Wahlberg och Heikki får rycka in och lägga stegenarna till rätta för hand.

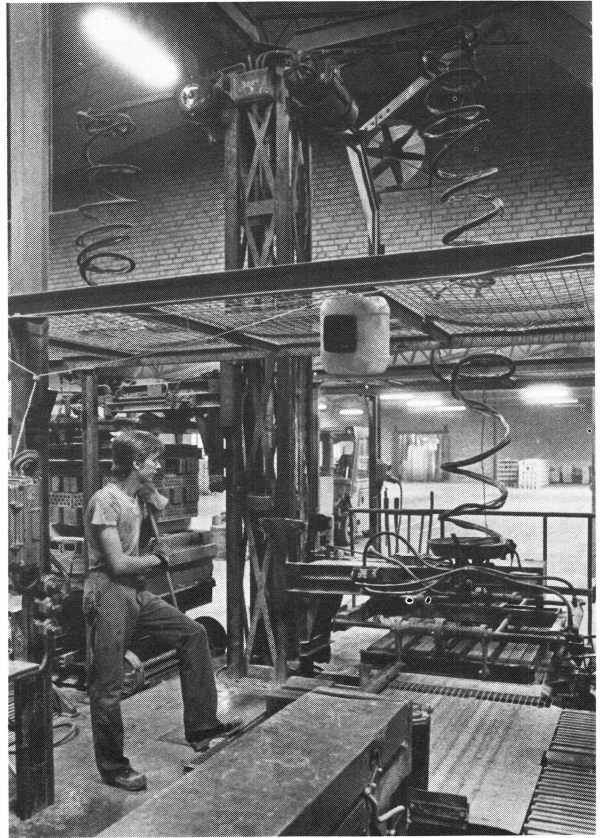

Bild 10. Peter Bohlin övervakar sättmaskinen.

Från föräldaren gick leran via ett transportband till *valsverket*. Stenvalsen sorterade ut stenar o. dyl. och finvalsverket krossade större kalkpartiklar. I *dubbelblandaren/pressen* bearbetades därefter leran och pressades samman genom ett munstycke ut i en sträng på skärbordet. Samtidigt som lersträngen lämnade munstycket täcktes ytan med sand, spån eller chamott (finkrossat bränt tegel) vid tillverkning av strukturtegel. På skärbordet skars teglet i önskad storlek – helstens- eller halvstenstegel – med hjälp av tre spända ståltrådar. På "lattor", smala träribbor, matades sedan de färdigskurna stenarna via en *färdtransportör* fram till *höjelevatorn* som lyfte upp teglet och placerade det i torkvagnar.

Bild 11. Peter Bohlin och Peter Strömgren placerar "petringarna" rätt innan de lyfts över till torkvagnen.

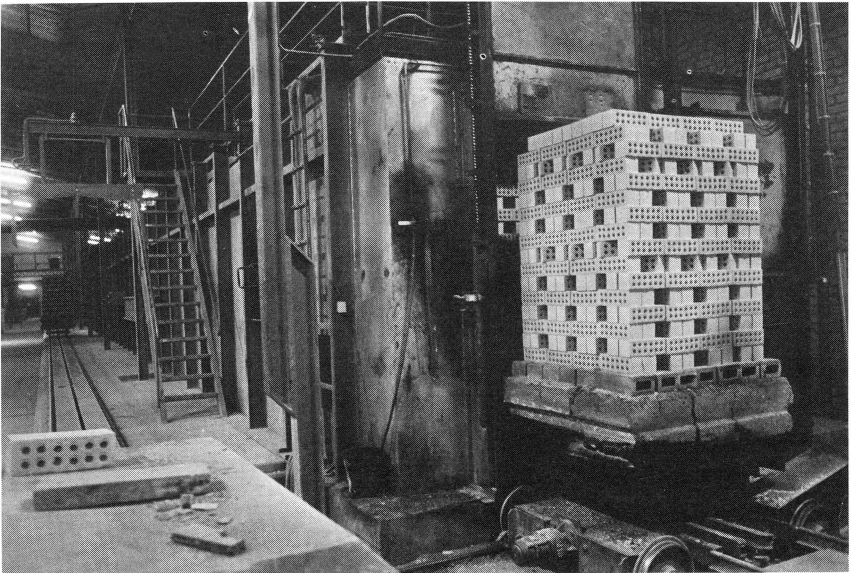

Bild 12. Tunnelugnen.

Bild 13. Peter Bohlin kör ut det färdigbrända teglet till sorteringshallen.

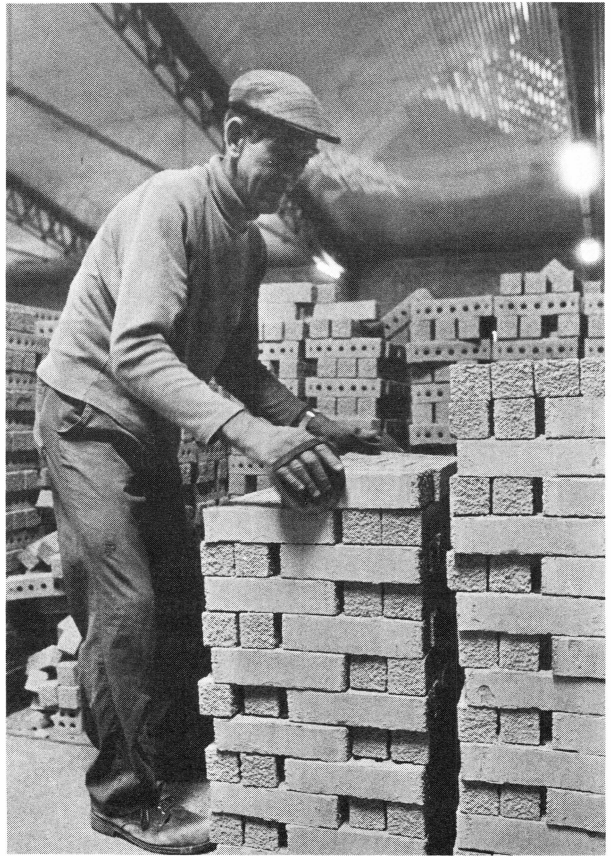

Bild 14. Flera av de anställda vid Bergsbrunn tegelbruk har arbetat större delen av sitt vuxna liv med tegel. Åke Claesson började 1948 vid Röbo tegelbruk.

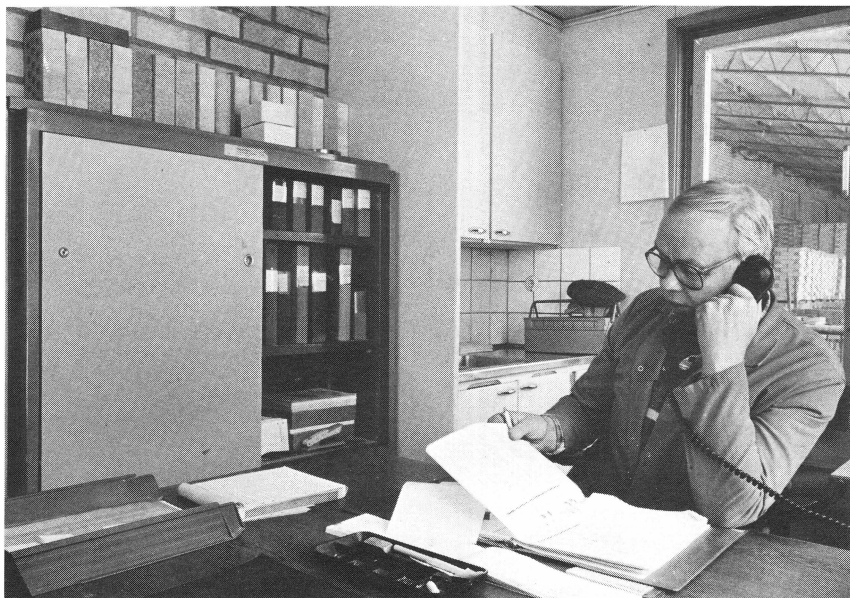

Bild 15. Ordermottagningen sköttes av Karl-Gustav Asplund.

Bild 16. Utlastning.

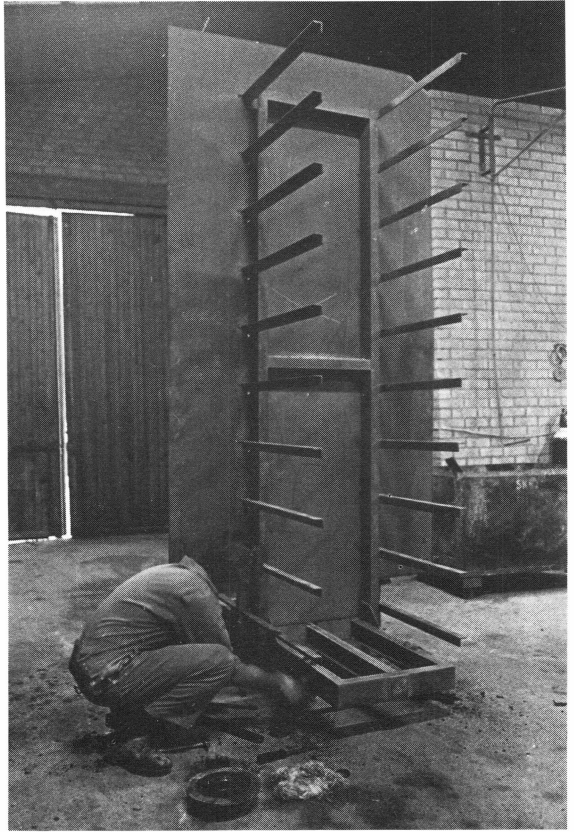

Bild 17. Underhåll av maskiner och de flesta reparationer sköttes av brukets egna reparatörer. Pauli Iiskola lagar hjulet på en torkvagn.

Vid råtegel tillverkningen arbetade tre man på dagtid, en skötte föräldaren, en torrmjölsmalningen samt ytbehandlingsberedningen och en bevakade maskinerna vid kontrollbordet. För att arbetet inte skulle bli enahanda turades man om med de olika sysslorna.

Efter det att teglet i $1\frac{1}{2}$ dygn torkats i *torken* lastades det via *sättmaskinen* om till ugnsvagnar. Från torkvagnen lyftes teglet ned på ett "bord" där tegelstenarna särades för att sedan, med hjälp av två armar som pressade stenarna mot varandra, flyttas över till en ugnsvagn. Vid sättmaskinen arbetade normalt en person. För att "sätta" halvstensteglet, s. k. pettringar, krävdes emellertid två man då teglet ofta kom fel vid avlastningen från torkvagnen och måste läggas till rätta för hand.

Bild 18. Reparator
Gunnar Hultkvist kon-
trollerar valsen på
skärbordet.

Sättmaskinen liksom ugnen krävde tillsyn dygnet runt. För den person som arbetade nattetid vid sättmaskinen fanns ett speciellt larmsystem som utlöstes vid eventuella tillbud. Tidigare när 21:an ännu var igång, kunde de bägge sättmaskinisterna tala med varandra via sändare, vilket gav en viss trygghet. Det kändes också bra att veta att det fanns en annan människa i närheten.

Från sättmaskinen gick de färdiglastade vagnarna vidare mot *tunnelugnen*. Ugnen eldades med olja som sprutades ner mellan ”tegelpaketen” och antändes. Under ca 2 dygn passerade teglet genom ugnen innan det var färdigbränt.

Bild 19. Pauli Iiskola och platschef Ivar Lind diskuterar ett fel i instrumentet för en av ugnens brännare.

I sättmaskinistens arbetsuppgifter ingick även att passa ugnen och att köra ut det färdigbrända teglet till sorteringshallen. Han skulle dessutom, när han hann med, köra s. k. kvarnpaket, dvs. torkat tegel, till torr-mjölskvarnen.

I sorteringshallen var luften fylld av tegeldamm. Här arbetade 3–4 personer med att sortera och stapla teglet på pallar. Ett tungt och påfrestande arbete för rygg och armar. De äldre arbetarna använde speciella handskydd för att skydda händerna. Dessa handskydd tillverkade de själva av inneslangen till lastbildäck. Sorterarna arbetade på ackord och fick betalt per vagn bränt tegel som de sorterat.

TVå man skötte utlastningen till lagret eller till lastkajen för vidare transport till beställaren. Transporterna sköttes inom en radie av 20–25 mil från bruket av privata åkerifirmor. Längre bort ombesörjde köparen transporten. All försäljning skedde genom återförsäljare och sköttes från huvudkontoret i Stockholm. Därifrån gavs order till bruket om vad som skulle tillverkas.

Bild 20. Såväl den yngre som den äldre personalen betraktade arbetet vid bruket som fritt och självständigt med en god sammanhållning mellan de anställda.

Nedläggningen

Under 1970-talet tillverkades vid de bägge anläggningarna sammanlagt ca 18 miljoner tegel per år. Mot slutet av årtiondet sjönk dock byggnadsverksamheten i landet, vilket fick direkta konsekvenser för tegelindustrin. Vid Bergsbrunna tegelbruk växte tegellagren, och bruket började gå med förlust. I oktober 1982 beslutade företagsledningen att lägga ner tillverkningen vid 21:an. Från facketets sida ansåg man emellertid det viktigt att fortsätta tillverkningen, då Bergsbrunna var det enda tegelbruk i Mellan-Sverige som tillverkade gult fasadtegel. Man lade därför fram ett åtgärdsprogram där man bl.a. föreslog vissa rationaliseringar. Man krävde samtidigt att få göra ett försök fram till 1986 då en utvärdering skulle göras. Facketets lösningar ansågs dock inte tillräckliga för att klara lönsamhetskraven. Den 31 oktober 1982 stängdes 21:an. Facket lade därefter fram ytterligare förslag för att kunna fortsätta tillverkningen vid 31:an, men i oktober 1983 kom istället beskedet att tillverkningen även vid 31:an skulle läggas ner. Detta trots att den nedåtgående trenden inom byggnadssektorn vänt och byggandet ökat.

Idag är fasadteglet återigen modernt. I Uppsala uppförs många nya hus med ljus fasadtegel, men det teglet hämtas nu istället från södra Sverige. Av de 30-tal tegelbruk som i början av seklet fanns i Mälardalen finns idag endast ett kvar, Haga utanför Enköping, där man tillverkar rött fasadtegel.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Dokumentation av Bergsbrunna tegelbruk, Upplandsmuseet 1984. Inventering av industrier och affärer i Uppsala 1948-49, Upplandsmuseet.

Tryckta källor

Bergsbrunna tegelbruk skall läggas ned snarast, *Upsala Nya Tidning* 1983-10-13.

Bruno, William, Tegelindustrin i Mälardalen 1815-1950, Uppsala 1954.

Började bränna tegel redan på 1800-talet, *Upsala Nya Tidning* 1979-01-03.

En oviss framtid väntar nu de uppsagda tegelarbetarna, *Upsala Nya Tidning* 1984-04-12.

Fackets förslag togs ej på allvar, *Upsala Nya Tidning* 1983-10-13.

Förteckning över Svenska tegelbruk med karta 1915. Utgiven av Sveriges tegelindustriförening u. p. a. Helsingborg 1916.

Sveriges bebyggelse, Uppsala län IV. Uddevalla 1949.

Tegel 1917, 1918. *Tidskrift för Sveriges tegelindustriförening*.

Tegelbruk läggs ned? *Arbetsbladet* 1982-10-14.

Uppland. Skildring af land och folk I, Uppsala 1905.

Uppsala läns kalender 1919, 1924-25, 1932-37.

Vi har för stora lager nu men är optimistiska på sikt, *Upsala Nya Tidning* 1979-01-03.

Foton Tommy Arvidson, Upplandsmuseet